

УДК 725.94:355.48(497.113)"1939/1945"
316.75(497.113)"1939/1945"

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.17.2025.MIL.83-106>

оригинални научни чланак/original scientific article

примљен / received: 03. 11. 2025.

прихваћен / accepted: 15. 12. 2025.

Никола Милошевски (1996)
маст. историчар, кустос
извршни директор,
Музеј жртава геноцида, Београд

СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ПАНЧЕВУ

Сажетак: У фокусу овог рада јесте споменичко наслеђе Другог светског рата у Панчеву, изграђивано у периоду од завршетка овог светског сукоба до данашњих дана. Након анализе историјских околности у вези са историјатом града током ратних година, у овом раду је приказано меморијално споменичко наслеђе које је настало ради сећања на страдале борце и цивиле. Посебна пажња посвећена је стању у којем се меморијали налазе, као и њиховом значају за неговање локалне, али и глобалне културе сећања. Истраживање се темељи на подацима из литературе, архивске грађе и теренског рада. Примењене су методе анализе и синтезе, као и дескриптивна метода.

Кључне речи: Споменичко наслеђе, Други светски рат, Панчево, злочин, Банат, култура сећања.

На историјат града Панчева у XX веку, укључујући и време Другог светског рата као најтрагичнији период, у значајној мери утицало је и наслеђе двовековне власти Хабзбуршке монархије, успостављене након потискивања Османског царства у рату вођеном од 1716. до 1718. године. У годинама након окончања овог рата, у склопу језгровите политике која је подразумевала и демографско оснаживање новозапоседнутих територија, Аустрија је започела процес планског насељавања. Међу новим насељеницима у Банату, уз припаднике српског и румунског народа, Немци из удаљених делова царства представљали су једну од најбројнијих етничких група. Неке од досељених скупина Немаца насељавале су се у већ постојећа банатска насеља попут Панчева, Јабуге и Глогоња, док су друге формирале потпуно нова насеља какво је било Францфелд (данашње Качарево)¹. Овај дуготрајан, вишедеценијски процес нарочитог замаха добио је током формирања Банатске војне границе у другој половини XVIII века, када су бројна јужнобанатска насеља и њихови становници добијали нову, војну улогу у одбрани јужних аустријских граница, а заузврат добијали бројна права².

Насељени на овакав начин, Немци су остали важан етнички елемент у Панчеву током два века аустријске власти, али и у годинама након успостављања нове југословенске државе. Чинећи око 20% међуратног становништва Баната, економски напреднијег становништва, груписани око организација попут „Културбунда“ и „Покрета обнове“, банатски Немци су у годинама пре Другог светског рата све више следили политику нацизма немачког Рајха, што ће ескалацију доживети у време Априлског рата 1941. године, током којег су многи домаћи Немци активно учествовали у нападу Трећег рајха на Краљевину Југославију.³ О томе сведочи чињеница да је деветорицу панчевачких Немаца, у току Априлског рата, стрељала југословенска војска због напада који су вршили на њихове јединице приликом повлачења.⁴

У недељама након завршетка краткотрајног Априлског рата у Панчеву, који су немачке јединице запоселе 12. априла 1941. године, створена је окупациона војнополитичка власт која се налазила у рукама домаћих Немаца. Град се налазио у војној надлежности Крајско-мандатуре I/823 са седиштем у Петровграду (Зрењанин), док је полицијску надлежност над Панчевом имала полицијска префектура са истим седиштем. Формално, цивилна општинска управа Панчева била је везана за владе Милана Аћимовића и Милана Недића, док је у реалности степен аутономије тзк. „фолксдојчерске управе“ био изузетно велики. Само Панчево било је седиште Фелдкоманде 610 за подручје Пожаревачког округа и Баната. Командант места постао је потпуковник Банделов, градоначелник Панчева постао је Криштоф Хилд, начелници полиције постали су Оскар Кревеч и Матијас Меркле, повереник Гестапоа

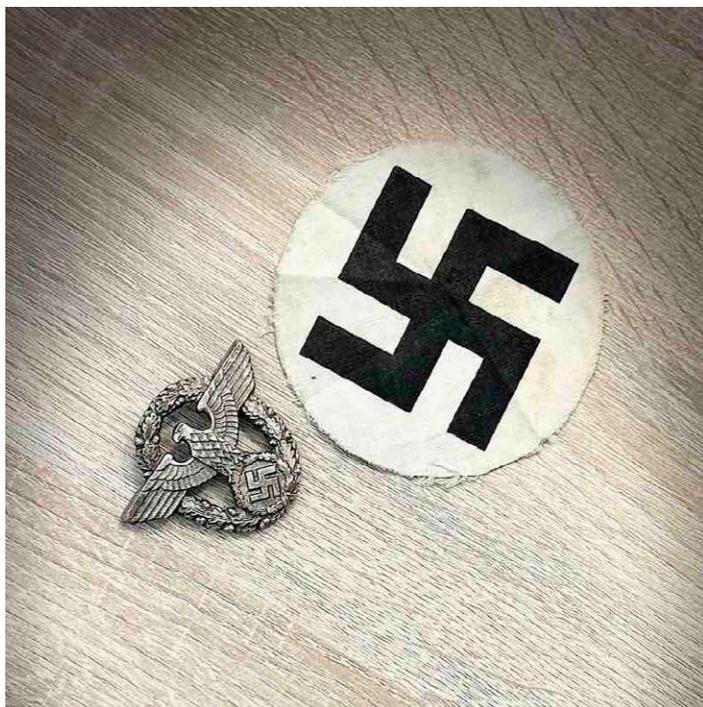
¹ Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, (Панчево: Народни музеј Панчево, 2012), 9–11.

² Јелена Илић Мандић, *Банатска Војна крајина (1764–1800)*, (Београд: Историјски институт Београд, 2020), 152–160.

³ Срђан Божовић, н.д., 40–48.

⁴ Ивана Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуги за време Другој светској рата*, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011).

Михајло Рајзер, док је Јурај Шпилер постао шеф Јавне безбедности. Сва наведена лица, директно или индиректно, учествоваће током четворогодишње окупације (1941–1944) у бројним злочинима почињеним на територији Панчева. У спомен на жртве злочина, али и борце страдале у борби против окупатора, у годинама и деценијама након завршетка највећег светског сукоба, у Панчеву је настао низ пијетета достојних спомен-обележја.

Из Збирке оружја и војне опреме Музеја жртва геноцида:

лево: Метална ознака припадника полицијских формација немачког Рајха (МЖГ, ЗОВО, 96);

десно: Ознака припадника цивилних власти немачког Рајха (МЖГ, ЗОВО, 98).

На основу спроведеног мултидисциплинарног истраживања, које је, пре свега, подразумевало рад на терену, архивско истраживање у две релевантне институције на територији града Панчева – Историјском архиву у Панчеву и Заводу за заштиту споменика културе у Панчеву, а напослетку и прикупљању мало познате, али драгоцене литературе, утврђено је да се на територији града Панчева, без насељених места, налази 17 споменика који су настали у сећање на догађаје и личности непосредно везане за период Другог светског рата у овом граду.

Сврставајући их у три целине, на основу критеријума припадности или неприпадности одређеним оружаним формацијама на тлу окупиране Краљевине Југославије у току Другог светског рата, утврђено је да је цивилним жртвама посвећено седам спомен-обележја, док је припадницима Народнослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ) посвећено такође седам спомен-обележја. Страдалим борцима Црвене

армије, који су учествовали у ослобођењу Панчева у октобру 1944. године, посвећена су три споменика.

Утврђено је да се ради о три надгробна споменика, два спомен-комплекса, три спомен-бисте, четири појединачна споменика, три спомен-плоче и два аутентична објекта. Око једне трећине наведених спомен-обележја посвећено је појединцима, док су две трећине посвећене групама, односно историјским догађајима везаним за њих.

Међу набројаним спомен-обележјима, у оквиру централног градског језгра Панчева налази се шест меморијала, док се у градској зони ван ове заштићене целине налази још девет меморијала. Од наведених девет споменика четири се налазе у оквиру Старог православног гробља. Два спомен-комплекса налазе се у непосредној близини града Панчева.

СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПОСВЕЋЕНА ЦИВИЛНИМ ЖРТВАМА

а) Два спомен-комплекса у непосредној близини града Панчева

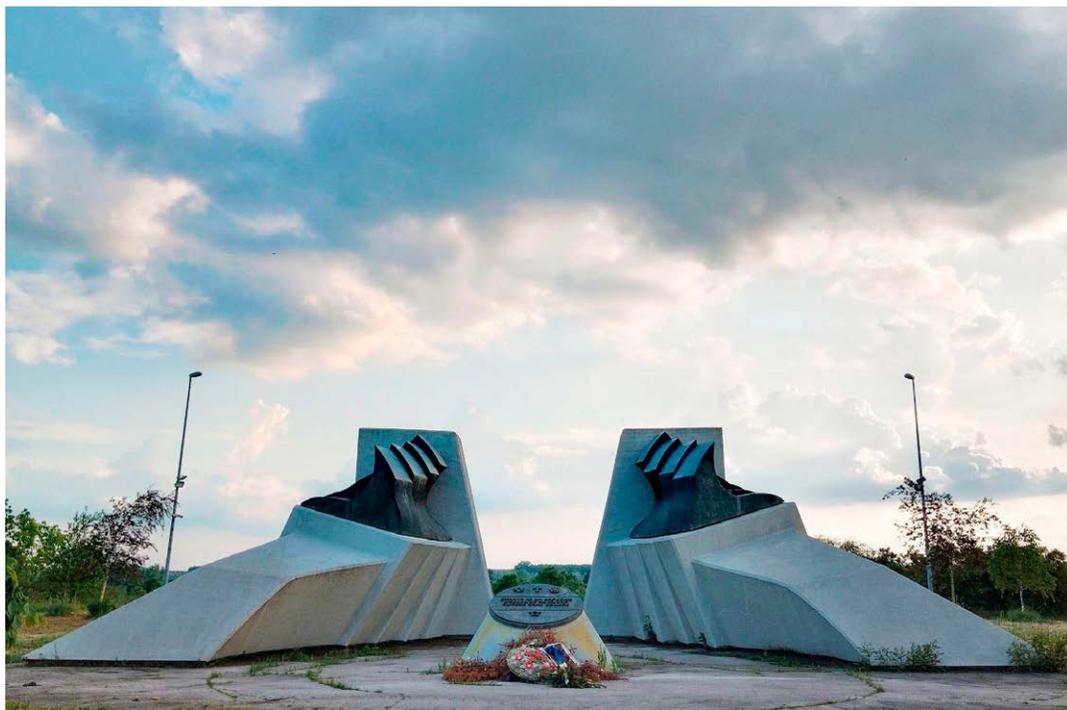
1. Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука

На свега шест километара северно од Панчева налази се једно од великих стратишта невиних жртава у нашој земљи. У пространој равници која се од пута Панчево–Јабука пружа ка реци Тамиш налази се спомен-комплекс „Стратиште“, сведочанство о страдању хиљада невиних жртава организованог злочиначког подухвата окупационих власти током Другог светског рата.

Извршиоци ових масовних убистава локацију нису одабрали без разлога. Смештено на пригодној удаљености од београдских логора, одакле је долазио велики број жртава, ово место није изискивало нарочите потешкоће приликом транспорта, док је истовремено било на довољно великој удаљености која је онемогућавала ширење информација о злочину и узнемирење шире јавности. Сам простор стратишта био је поприлично једноставан за контролу од стране наоружаних војника, те је могућност успешног бекства била изузетно мала, а земљиште у близини реке било је лако за копање.⁵

Почев од првих дана октобра 1941. године, на „Стратишту“ су, из крајње злочиначких намера, по наређењу немачких окупационих власти, вршена стрељања и сахрањивања великог броја недужних жртава. За копање су у првим данима злочина претежно били задужени ромски становници Панчева који су, по извршеном задатку, и сами постајали жртве. Пред јамама су довођене групе од двадесеторо људи, претходно свучених готово до голе коже, док су иза њих постројавани припадници специјалне СС јединице. По тројица војника извршавала су егзекуцију сваке жртве. Само током октобра и новембра 1941. године свакодневно је на „Стратиште“ долазило и по десет камиона у којима је превожено више десетина особа које су на најсвирепији начин ту бивале лишаване живота. Упркос чињеници да, због прикривања злочина, није било могуће прецизније утврдити његове размере, није неосновано говорити да је током прва два месеца на

⁵ Душан Богданов Сенко, *Антифашистички покрет у Банаћу 1941–1944*, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005), 36–39.

Спомен-комплекс „Стратиште“, фронтални изглед

„Стратишту“ могло stradати око 5.000 недужних особа, како наводе извештаји Анкетне комисије за ратне злочине.⁶

Континуитет немачких злочина на „Стратишту“ настављен је и током наредних година окупације. Стрељања повезана са овим местом страдања нису престајала ни током последње године рата. У последњим месецима стрељања су вршили припадници Зондеркоманде 150 који су већ на овом месту уклањали трагове злочина. Свега неколико дана пре ослобођења Панчева у Другом светском рату, 1. и 2. октобра 1944. године, извршена су последња стрељања. Чланови Анкетне комисије у Панчеву извршили су ископавања на „Стратишту“ током јануара 1945. године, само три и по месеца након последњих стрељања, са циљем утврђивања размера злочина. У ископавању 34 јаме, дуге од 2 до 34 метара, од хиљада тела жртава стрељаних на овом месту, проналажени су само поједини угљенисани остаци и појединачне кости, док ниједан целовит костур није пронађен.⁷ Стога се ни дан-данас не може поуздано говорити колико људи је страдало на овом месту. Послератне процене су достизале цифру од 10.000 до 12.000 жртава, али са сигурношћу се може рећи да су у питању биле хиљаде недужних жртава.⁸

⁶ Ивана Спасовић, н. д., 92–96.

⁷ Исто, 124–125.

⁸ Исто.

Место за полагање венаца

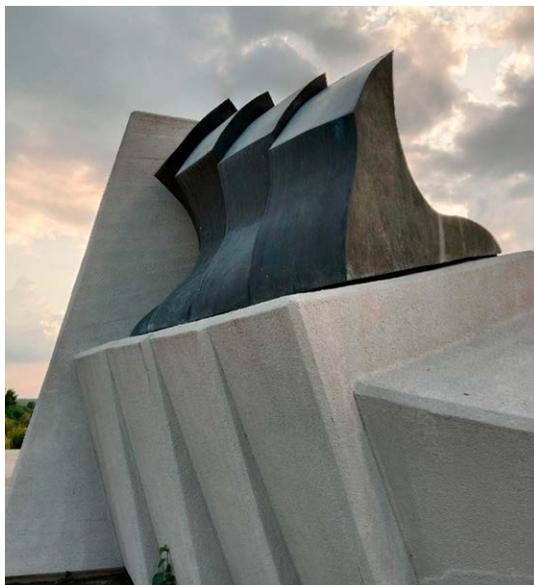
Постављање првог споменичког обележја на овом месту, које је извршено веома брзо, већ 1945. године, сведочи да су савременици били упознати са масовношћу злочина. Првобитно је изграђена дрвена пирамида висине два метра на којој се налазила мермерна плоча са пригодним текстом. Шездесетих и седамдесетих година, на простору „Стратишта“ површине четири хектара, ствара се спомен-парк који је Скупштина АП Војводине 1967. године прогласила једним од најзначајнијих историјских подручја из времена Народноослободилачког рата на подручју Војводине.⁹ На месту поменуте пирамиде, која је овом приликом срушена, осамдесетих година саграђен је пијетета према жртвама достојнији меморијални спомен-комплекс, изграђен на основу награђеног идејног пројекта Небојше Деље, архитекте из Београда. Комплекс је свечано отворен 22. новембра 1981. године.¹⁰

Спомен-комплекс „Стратиште“ може се поделити на три целине. На предњој, прилазној страни, налази се приступни плато у оквиру којег се налази место одређено за полагање венаца. На њему су изливени у бронзи симболи страдалих (Давидова звезда, крст, точак и звезда петокрака), испод којих се налазе стихови Васка Попе: „Звезда је на почетку/ Звезда

⁹ Jovan Maček i drugi, *Spomenici revolucije Vojvodine*, (Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 1987), 76.

¹⁰ Milan Todorović i Ladislav Feldeši, *Stratište kod Pančeva – grobnica deset hiljada rodoljuba*, (Pančevo, 1985), 46.

је на крају / Црвене наше бразде“. Приступни плато претходи другој целини – скулптуралном делу меморијалног спомен-комплекса. Слободностојећи споменик, чија висина износи пет метара, као композициона целина симболизује заорану бразду. Дужина бразде је 20,8 метара, док ширина износи 13 метара. У оквиру треће целине налази се отворени амфитеатар са сценом кружног облика, полупречника 10 метара и гледалиштем са шест редова за седење.¹¹

Споменик „Бразде“, бочни изглед

Три деценије након изградње, покренута је иницијатива за утврђивање овог спомен-комплекса за непокретно културно добро. Истичући историјски значај „Стратишта“ као једног од места највећих страдања у Другом светском рату у нашој земљи, ово непокретно културно добро је утврђено као знаменито место.¹²

2. Спомен-комплекс посвећен стрељаним родољубима на путу Панчево–Београд

Чак и међу меморијалима који су мање познати панчевачкој јавности а сведоче о масовним страдањима цивила на територији њиховог града током Другог светског рата, налази се и меморијални комплекс смештен надомак улаза у Панчево из правца Београда. На овом месту су, током два мартовска дана 1942. године, немачке окупаторске власти извршиле свирепу ликвидацију 125 невиних цивила.

¹¹ ЗЗЗСКПА, Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука, II, 1981, Атеље за пројектовање „Канарево брдо“, План попречних пресека кроз језгро споменика.

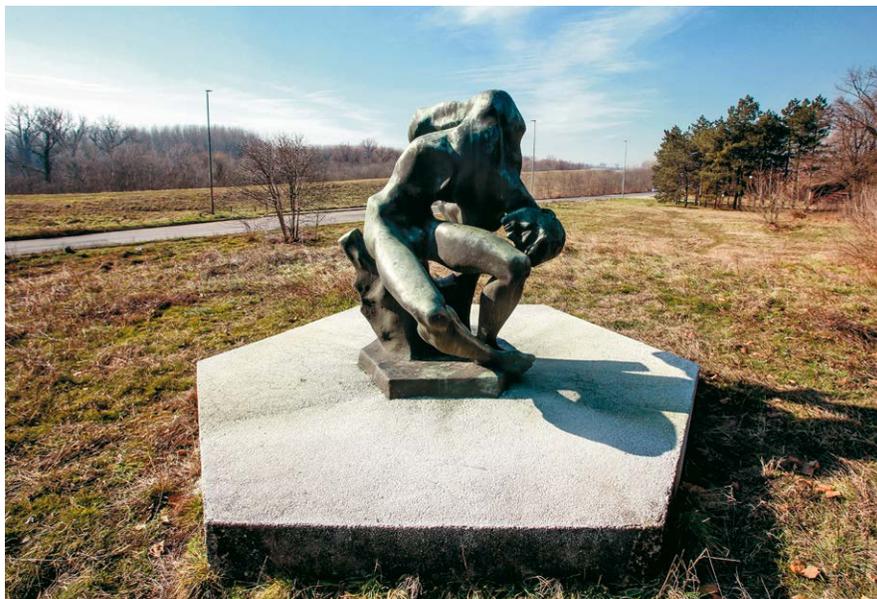
¹² Исто.

Дана 10. марта стрељано је укупно 75 лица, као вид одмазде за недељу дана раније убијеног немачког агента Штефана Рацка и рањавање полицајца Матијаса Гроса, да би четири дана касније, злочин на истом месту био поновљен над 50 невиних жртава као вид одмазде због атентата на Алојза Крала, чиновника предстојништва градске полиције.¹³

На основу сачуваних документарних података, истраживачи су у могућности да утврде идентитет жртава. Жртве су били Срби (117 лица) и Јевреји (8 лица), махом мушког пола (115 лица), најчешће ратари и занатлије, становници банатских насеља међу којима се, по бројности страдалих, издваја село Кумане у близини Зрењанина (94 лица).¹⁴

На овом месту страдања, 1972. године подигнут је пијетета према жртвама достојанствен меморијални комплекс који се састоји од спомен-чесме и скулптуралне композиције „Умирућег борца“, дело вајара Божидара Јововића. У питању је слободностојећа бронзана скулптура висине 1,86 м, постављена на шестоугаони бетонски постамент. Представља фигуру нагог борца у часу смрти, тела савијеног у грчу.¹⁵

Аутор дела Божидар Јововић (1927–2014) био је академски вајар, ученик Лојза Долинара и Томе Росандића. Највећи део животног и радног века провео је у Панчеву, граду чији је изглед оплеменио бројним скулптуралним композицијама.¹⁶

Спомен-комплекс посвећен стрељаним родољубима на путу Панчево–Београд

¹³ Ивана Спасовић, н.д., 64–68.

¹⁴ Исто, 69–73.

¹⁵ Марина Миљаш и Слободанка Перовић, *Споменници, спомен-илоче и скулптурална дела у Панчеву*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022), 52.

¹⁶ Исто, 43.

б) Два објекта ушврћена за нејокрејно културно добро

3. Логор „Свилара“

Свега два месеца од успостављања окупационе управе у Панчеву, у згради која је током XIX века изграђена за потребе производње свиле формиран је злогласни логор „Стара свилара“, први нацистички логор у овом делу окупирани државе. За свега три месеца постојања (од 22. јуна до 5. новембра 1941. године), кроз „Свилару“ је прошло око 600 људи од којих је више десетина изгубило живот.¹⁷ Међу жртвама је био и Марко Кулић, народни херој којем су посвећена још два спомен-обележја у Панчеву. Логор је био под непосредном командом Михаила Рајзера, предратног учитеља из Францелда, а потоњег повереника Гестапоа и команданта „Дојче Маншафта“.¹⁸

Највећи број заточеника „Свиларе“, локалних Јевреја, симпатизера комунистичког покрета, припадника угледних грађанских слојева, бивао је свакодневно понижаван, мучен и злостављан на начине који су наликовали средњовековним методама мучења. На основу сведочења преживелих заточеника, једна од најчешћих метода била је да мучитељи затвореника обесе о шипку тако да му глава буде окренута према поду, те да га шибају док се не онесвести. Потом би жртву полили хладном водом и наставили тортуру. Након тортуре, многи затвореници бивали су одређени за стрељање или вешање.¹⁹

*Логор „Свилара“, фотографија усђуиљена од сђране сђручњака
Завода за зашђићу сђоменика кулђуре у Панчеву*

Логор „Свилара“ се састојао од два објекта чија је аутентичност махом очувана до данашњих дана. Први објекат налази се уз улицу Милоша Обреновића. У питању је једносратни објекат са подрумом правоугаоне основе са двоводним кровом. Данас се у приземљу

¹⁷ Ивана Спасовић, н.д., 29–30.

¹⁸ Исто, 82.

¹⁹ Слободанка Перовић и други, *Панчево 1941.: Месђа сђрадања*, (Панчево: Завод за зашђићу споменика кулђуре Панчево, Историјски архив у Панчеву, Народни музеј Панчево, 2011), 11–13.

налазе три стана и један пословни простор, на спрату још три стана. У знак сећања на жртве логора, представници градске власти су, 6. октобра 1951. године, поставили спомен-плочу на улазу у овај објекат. Други објекат налази се у дворишном делу иза централног објекта. У питању је мања, једносpratна зграда и у њој се данас налази магацински простор.²⁰

На основу одлуке Владе Републике Србије 05 број 633-7476/2014 од 10. јула 2014. године, логор „Свилара“ је утврђен за непокретно културно добро – споменик културе.²¹

4. Зграда Магистрата

Зграда Магистрата у Панчеву, непокретно културно добро од великог значаја, подигнута је између 1833. и 1838. године, у самом средишту градског језгра Панчева, где је готово 150 година представљала политичко-административни центар читавог Јужног Баната. У другој половини 20. века зграда ће постати седиште бројних установа културе, да би, након 1993. године, у њој остао само Народни музеј Панчево.²² Током Другог светског рата, зграда Магистрата је, у периоду од априла 1941. до октобра 1943. године, постала једно од упоришта окупационих власти чије су репресалије остале добро упамћене у локалном колективном сећању.

Као оставштина ових тешких времена сведочи подрум десног крила зграде, где се налазио затвор са четири ћелије, које су до данас сачувале аутентичан изглед. Често се догађало да су у ћелијама од свега неколико квадрата биле смештене и десетине затвореника, спавајући на слами на поду. У нешто мањој мери него у логору „Свилара“, затвореници су ипак били изложени свакодневним мучењима. Међу затвореницима мученим у подруму зграде Магистрата била је и Мара Мандић, члан КПЈ, након чега је обешена 21. јуна 1942. године у Панчеву, на данашњем Тргу слободе.²³

в) Два спомен-обележја у оквиру Сјарој православној гробља

5. Спомен-обележја посвећена стрељанима и обешенима 22. априла 1941. године

Свега пет дана по окончању Априлског рата, у Панчеву је извршен први злочин новоуспостављене окупационе власти. Користећи убиство једног немачког војника од стране другог у пијаном стању, у ноћи између 20. и 21. априла, као и исценирани напад на немачку војску, 22. априла 1941. године извршена је одмазда над грађанима Панчева. Њих 40 је изведено пред Војни суд и, за свега два сата, 36 је осуђено на смрт. Осим учитеља из Омолице, сви осуђени били су становници Панчева, углавном мушкарци (33 лица), већином српске националности. Половина је осуђена на смрт вешањем, половина на смрт стрељањем. Аудио-визуелни снимак погубљења је у потпуности сачуван и његове копије налазе се у бројним установама културе у

²⁰ ЗЗСКПА, Регистар бр. 118, Логор „Свилара“ у Панчеву.

²¹ „Службени гласник Републике Србије“, број 72, 14. новембар 2014.

²² ЗЗСКПА, Регистар бр. 9, Зграда Магистрата у Панчеву.

²³ Ивана Спасовић, н.д., 72.

*Обешени на Старом православном гробљу у Панчеву
22. априла 1941. године*

нашој земљи, укључујући и Музеј жртава геноцида. Егзекуције су извршене на Старом православном гробљу, где су лешеви остали 24 часа, након чега су их најближи сахранили.²⁴

На месту стрељања невиних цивила, крај улаза у Старо православно гробље у Панчеву постављена је спомен-плоча са именима жртава.

6. Надгробни споменик борцима из Првог светског рата и жртвама фашистичког терора из Другог светског рата

Спомен-костурница првобитно је подигнута 1934. године на Старом православном гробљу у Панчеву за борце из Првог светског рата да би у њој, потом, биле сахрањене и бројне жртве немачких злочина из Другог светског рата, укључујући и жртве стрељања 22. априла 1941. године без сродника који би их сахранили.²⁵

Спомен-костурница се састоји из две целине. Прву целину чини мермена плоча постављена на бетонску подлогу, фланкирана симетричним стубовима са обе стране. Изнад стубова је постављена архитравна греда са крстом. На мермерној плочи су исписана 130 имена страдалих у Првом светском рату. Испред овог споменика 1980-их година постављен је споменик жртвама

²⁴ Ивана Спасовић, н.д., 54–62.

²⁵ ЗЗЗСКПА, Регистар бр. 63, Надгробни споменик борцима из Првог светског рата и жртвама фашистичког терора из Другог светског рата.

Другог светског рата, дело под називом „Ждралови“ аутора Божидара Јововића. На постољу израђеном од сивог гранита налазе се исписана имена страдалих и стрељаних 22. априла 1941. године. Висина бронзане скулптуре је 117 cm са постаментом. Посмртни остаци бораца пренети су 1962. године у спомен-костурницу на Градском гробљу у Вршцу.²⁶

Решењем Покрајинског завода за заштиту споменика културе Нови Сад број 01-230/3-72 од 26. априла 1972. године, споменик је утврђен за непокретно културно добро – споменик културе. Том приликом коришћена је честа синтагма: „жртве фашистичког терора“, те је званични назив споменика садржи и данас.²⁷ Баштинећи добру праксу очувања меморијала посвећених невино страдалим жртвама, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву извршио је реконструкцију споменика током 2023. године.²⁸

Надгробни споменик борцима из Првој светској рата и жртвама фашистичког терора из Другој светској рата

і) 6. Споменик обешенима 1942. године на Трју слободe

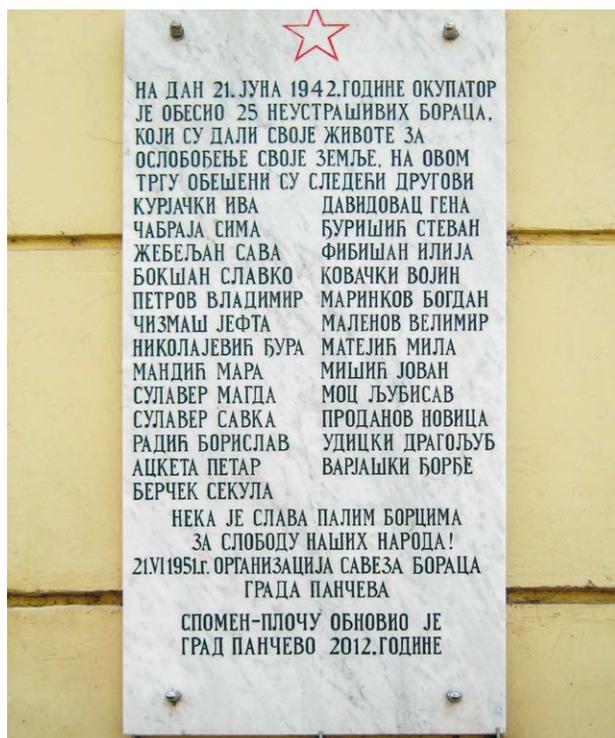
Дана 21. јуна 1942. године, у Панчеву је, из одмазде за убиства и рањавање немачких војника и официра, осуђено на смрт вешањем 25 лица осумњичених за припадност или помагање партизанском покрету отпора. Том приликом убијени су 21 мушкарац и четири жене, пореклом из различитих банатских насеља.²⁹

²⁶ Марина Миљуш и Слободанка Перовић, *Споменици, споменик-илоче и скулптурална дела у Панчеву*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022), 45.

²⁷ Решење Покрајинског завода за заштиту споменика културе Нови Сад број 01-230/3-72 од 26.4.1972. године.

²⁸ Политика, *Обнова споменика палима за слободу Панчева*, <https://www.politika.rs/sr/clanak/578382/Obnova-spomnika-palima-za-slobodu-Panceva> (07.04.2024).

²⁹ Ивана Спасовић, н.д., 71–73.

*Спомен-плоча обешенима 1942. године
 на Тргу слободе*

На месту вешања невиних жртава, који данас носи назив Трг слободе, 21. јуна 1951. Савез бораца града Панчева поставио је спомен-плочу израђену од мермера (50x110 cm) са именима пострадалих. Изнад имена налази се црвена петокрака звезда. Град Панчево обновио је спомен-плочу 2012. године.³⁰

СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПОСВЕЋЕНА ПРИПАДНИЦИМА НАРОДНООСЛОБОДИ- ЛАЧКЕ ВОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ (НОВ И ПО)

а) Три бисте народних хероја у централном градском парку

Кратки животи Олге Петров (1920–1942), Марка Кулића (1914–1941) и Стевана Стевице Јовановића (1916–1941) представљају сведочанства неизвесне и трагичне судбине становника Панчева, Баната, као и других делова окупиране Краљевине Југославије за време Другог светског рата. Насупрот меморијалима цивилним жртвама чија су страдања најчешће била последица неразумне окупаторске политике, спомен-обележја посвећена

³⁰ Марина Миљаш и Слободанка Перовић, н.д., 56.

трима проглашеним народним херојима сведочанство су страдалима који су таквој окупаторској политици пружали активан отпор.

Као предратни чланови Комунистичке партије Југославије, Олга Петров, Марко Кулић и Стевица Јовановић су, након окупације Краљевине Југославије и почетка оружаног устанка у лето 1941. године, своју делатност усмерили ка изградњи организованог покрета отпора у Јужном Банату, односно Јужнобанатског партизанског одреда, првог партизанског одреда у Војводини, чије је краткотрајно постојање било обележено успешно изведеном диверзантском акцијом 11. јула 1941. код села Владимировац. Након тога, оружане снаге окупационих власти успеле су да униште одред, а Марко Кулић убрзо ће бити ухапшен и постати прва жртва међу троје младих људи којима су посвећене бисте у централном панчевачком градском парку.³¹

О последњим данима и смрти Марка Кулића у злогласној „Свилари“ у Панчеву сведочио је после рата Стеван Влајић, преживели заточеник овог логора: „Када су Марка Кулића вратили у хелију после испитивања, био сам шокиран. Сав је био црн као угаљ. Нисам могао да га препознам. Ујутру, кад се разданило, упрдио сам га на леђа и носио до клозета, јер тако измрцварен није имао снаге да се помери. Следеће вече су га одвели. Сазнали смо касније да је стрељан.“³²

Из предратних дана познати полицији, Стевица Јовановић и Олга Петров успешно су се током лета и јесени 1941. године скривали у илегалу. Крајем октобра 1941. године обоје су присуствовали састанку чланова КПЈ у Црепаји, заједно са Жарком Зрењанином, Олгиним мужем Брацом Петровим и многим другима. По Олгу Петров овај састанак ће бити кобан.

Након неуспешног покушаја хапшења окупљених, рањена Олга Петров била је издана од свог јатака, након чега је подвргнута вишемесечним мучењима у зрењанинском затвору и логору на Бањици. Њен трагичан живот окончан је у гасном камиону 9. маја 1942. године.³³ Током боравка Олге Петров у заточеништву, 25. децембра 1941. године Стевица Јовановић погинуо је пружајући отпор агентима Гестапоа у намери да га ухапсе.³⁴

У деценији након завршетка Другог светског рата, троје жртава проглашени су за народне хероје. Стевица Јовановић проглашен је 1949. године, док су Олга Петров и Марко Кулић проглашени четири године касније.³⁵ Тиме је отпочео процес меморијализације везан за ове личности који ће свој материјални облик у Панчеву добити у виду три спомен-бисте које се, једна надомак друге, налазе на североисточним ободима централног градског парка.

³¹ Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije, tom I*, (Београд: Народна књига. 1982), 436.

³² Слободанка Перовић и други, *Панчево 1941. : Месца страдања*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, Историјски архив у Панчеву, Народни музеј Панчево, 2011), 12.

³³ Никола Влајић, *Куће и људи: Водич кроз културну историју града Панчева*, (Панчево: Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, 2019), 79–81.

³⁴ Група аутора, *Narodni heroji Jugoslavije, tom I*, (Београд: Народна књига. 1982), 436.

³⁵ Исто.

Лево: спомен-биста народној хероја Марка Кулића, средина: спомен-биста народној хероја Олге Петров, десно: спомен-биста народној хероја Стевана Јовановића

1. Спомен-биста народног хероја Олге Петров

Биста Олге Петров израђена 1954. године, третирана је у соцреалистичком маниру и представља реалистичан приказ портрета ове жене. Биста је израђена од бронзе и постављена је на постамент израђен од бетона висине 182 см. Аутор бисте јесте вајар Крунослав Буљевић, чија се сигнатура може уочити на делу (латиницом: К. БУЉЕВИЋ).³⁶

2. Спомен-биста народног хероја Марка Кулића

Биста Марка Кулића у централном градском парку у Панчеву израђена је 1951. године. Портрет овог народног хероја израђен је у бронзи у соцреалистичком духу. Биста је постављена на бетонски постамент висине 182 см. Ауторка бисте је вајарка Олга Јеврић.³⁷

3. Спомен-биста народног хероја Стевице Јовановића

Попут претходна два спомен-обележја у чијој се непосредној близини налази, спомен-биста посвећена Стевици Јовановићу представља његов реалистичан портрет, израђен од бронзе и постављен на бетонски постамент висине 182 см. Аутор дела је Александар Зарин, а биста је постављена у панчевачки градски парк 1954. године.³⁸

³⁶ Марина Миљуш и Слободанка Перовић, н.д., 49.

³⁷ Исто, 48.

³⁸ Исто, 50.

*Десно: надгробни споменик Марка Кулића;
лево: надгробни споменик Стевана Јовановића*

б) Два надгробна споменика народних хероја на Старом православном гробљу

4. Надгробни споменик Марка Кулића

За разлику од Олге Петров, убијене на путу између логора „Бањица“ и стратишта у Јајинцима, где је највероватније и била сахрањена, Марко Кулић убијен је у склопу логора „Свилара“ те је његово тело сахрањено на Старом православном гробљу у Панчеву. На овом месту је, 6. октобра 1946. године, постављен споменик неправилног облика, димензија 110 x 80 x 140 cm, који је израђен од грубо клесаног камена.³⁹ На њему је уклесана петокрака звезда испод које стоји текст: „НАРОДНИ / ХЕРОЈ / МАРКО / КУЛИЋ /1914 / 1941“. Надгробни споменик је утврђено културно добро – споменик културе.

5. Надгробни споменик Стевице Јовановића

Попут надгробног споменика Марку Кулићу, и надгробни споменик Стевици Јовановићу јесте утврђено непокретно културно добро, односно споменик културе. Споменик је подигла Стевичина мајка у месецима након његове трагичне смрти крајем 1941. године, што

³⁹ Исто, 51.

Лево: спомен-плоча на кући у улици Карађорђева бр. 14;
десно: споменик „12. војвођанске ударне бригаде“

се може закључити на основу инскрипције на споменику („Овде почива мој син... Мати“). У периоду након ослобођења, изнад текста је уклесана петокрака звезда. Споменик правоугаоног облика, димензија 100 x 42 x 7 cm, израђен је од белог мермера и постављен је на постамент малих димензија.⁴⁰

в)

6. Спомен-плоча на кући у улици Карађорђева бр. 14

У спомен на партијски састанак под руководством Жарка Зрењанина, који је уприличен 25. маја 1941. године, на кући у којој је састанак одржан, у данашњој улици Карађорђевој бр. 14, постављена је спомен-плоча 4. јула 1959. године. Дародавац израде ове мермерне плоче био је Општински одбор Савеза бораца Панчево. Димензије плоче су 70 x 50 cm.⁴¹

7. Споменик „12. војвођанске ударне бригаде“

У категорији споменика посвећених припадницима оружаних формација НОВ и ПОЈ споменик „12. војвођанске ударне бригаде“ свакако је најмлађи у Панчеву. Изграђен је 1984. године на улазу у тадашњу фабрику Индустрије стакла Панчево, на месту где су се водиле најтеже борбе за ослобођење Панчева 6. октобра 1944. године, након чега је, свега четири дана касније, формирана 12. војвођанска бригада.

Овај јавни споменик је израђен од бетона, симболично, у облику арапског броја 12, димензија 50 x 360 x 220 cm. Постављен је на шестокраки постамент.⁴²

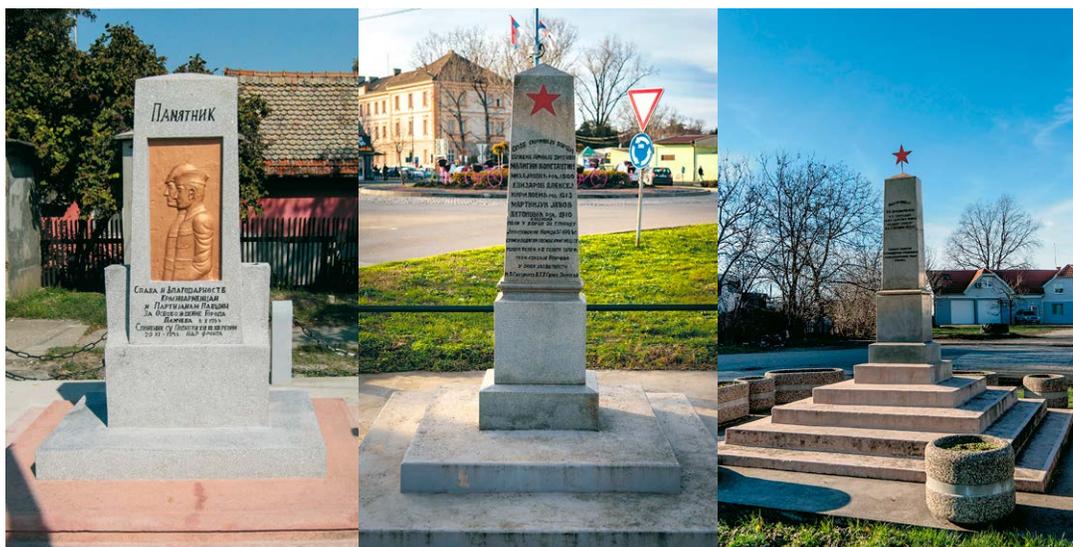
⁴⁰ Исто, 47.

⁴¹ Исто, 58.

⁴² Исто, 54.

СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПОСВЕЋЕНА БОРЦИМА ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ

Наступајући из правца Румуније и Београда, војници Црвене армије под командом генерала Маргелова, заједно са припадницима Нарооднослободилачке војске Југославије, успели су да, након вишедневних борби и значајних губитака, 6. октобра 1944. године ослободе Панчево од окупационих власти⁴³. Из пијетета према страдалим ослободиоцима у Панчеву су у првој деценији након рата подигнута три спомен-обележја. Споменици су подигнути од стране непознатих аутора, на иницијативу и средствима радних и борацких организација на подручју Панчева. Споменици су подигнути на тадашњим рубовима града, на местима где су се водиле најтеже борбе и где су мртви борци бивали сахрањивани.

*Лево: споменик поинулим борцима Црвене армије код железничке станице „Војловица“;
середина: споменик поинулим борцима Црвене армије на Тргу Маргелова;
десно: споменик поинулим борцима Црвене армије у Книћаниној улици.*

1. Споменик поинулим борцима Црвене армије код железничке станице „Војловица“

Спомен-обележје подигнуто је на гробном месту палим борцима Црвене армије и припадника НОВ и ПОЈ у борби за ослобођење Панчева од фашизма 1944. године. Ради се о правоугаоном споменику димензија 97 x 43 x 200 cm, израђеном од вештачког камена и постављеног на три степеника. У споменик је утиснут рељеф изливен у бетону. На њему се налази приказ борца Црвене армије и приказ борца НОВ и ПОЈ из профила. Целокупно

⁴³ Срђан Божовић и Роберт Ресановић, *Бишка за Панчево октобра 1944*, (Панчево: Друштво српско-руског пријатељства „Словенска унија“, 2020), 27–30.

спомен-обележје ограђено је бетонским стубовима спојеним ланцима од кованог гвожђа. Аутор споменика није познат.

Споменик је подигнут већ 29. новембра 1946. године, свега две године од догађаја чијим актерима је посвећен. Дародавци изградње споменика били су 10, 11, 12. и 13. реон Народног фронта. Посмртни остаци бораца пренети су 1962. године у спомен-костурницу на Градском гробљу у Вршцу.⁴⁴

2. Споменик погинулим борцима Црвене армије на Тргу Маргелова

Споменик борцима Црвене армије погинулим у борбама за ослобођење Панчева 1944. године на Тргу Маргелова налази се такође изнад некадашње спомен-костурнице, одакле су остаци жртава пренети 1962. године. Подигнут је 1950-их година од стране МО Синдиката ПТТ службе Панчево. Аутор споменика није познат.

Споменик је од гранита, у облику обелиска постављеног на три степеника и два постамен-та. Димензије обелиска су 34 x 31 x 116 cm, док је димензија постоља 133 x 64 x 26 cm. Обелиск се на врху завршава у облику пирамиде, а испод врха налази се црвена петокрака звезда.⁴⁵

3. Споменик погинулим борцима Црвене армије у Книћаниновој улици

Меморијал намењен сећању на 29 бораца Црвене армије и 5 бораца НОВ и ПОЈ погинулих у завршним борбама за ослобођење Панчева који су првобитно сахрањени на овом месту, а затим 1962. године пренети у заједничку гробницу на Градском гробљу у Вршцу, подигнут је 1950-их година од стране подружнице првог реона Народног фронта, као и солидарних грађевинских радника.

Споменик је израђен од гранита. До споменика у облику обелиска постављеног на два постамен-та води пет степеника. На врху обелиска израђеног у облику пирамиде налази се црвена петокрака звезда израђена од лима. Димензија обелиска је 26 x 45 x 120 cm, док је димензија постоља 180 x 80 x 18 cm.⁴⁶

На основу бројности, разноликости и доброг стања меморијала посвећених периоду Другог светског рата, затечених приликом теренског истраживања у Панчеву, стиче се утисак да је култура сећања на цивилне и ратне жртве из овог периода, посредством споменика који су им посвећени, развијана у сагласју са тенденцијама које су биле заступљене у Југославији након Другог светског рата. Јединице локалне самоуправе, радне и борачке организације на територији града Панчева у послератним годинама и деценијама показале су значајну иницијативу за изградњу, уређење и унапређење ових спомен-обележја.

⁴⁴ Марина Миљуш и Слободанка Перовић, н.д., 46.

⁴⁵ Исто, 47.

⁴⁶ Исто, 51.

Седамнаест меморијала везаних за Други светски рат, чија је изградња и уређење датирано у хронолошком опсегу од 1945. до 2023. године, сведочанства су различитих начина опхођења према страдалној прошлости града Панчева, његових становника, бораца и ослободилаца. Данас махом заборављени од шире јавности, односно становника који свакодневно, без икаквог интересовања, пролазе поред већине њих, меморијали посвећени страдалим борцима НОВ и ПОЈ, као и страдалим борцима Црвене армије доживљавају општу тенденцију у нашем друштву која се може сажети у латинском изразу *damnatio memoriae*. Имајући у виду чињеницу да су лица којима су ти меморијали посвећени страдала у некада огорченој, некада очајничкој, а надасве трагичној ослободилачкој борби чији је карактер, пре свега, био антифашистички, а да је идеолошка припадност у тренутку страдања била од секундарног значаја, потребно је посветити велику пажњу освешћивању друштва о историјским чињеницама и тим путем, напослетку, рехабилитовати овај аспект прошлости Другог светског рата, као и споменике који о њему сведоче.

За разлику од војничких меморијала, споменици посвећени цивилним жртвама полако добијају пијетета према страдалницима заслужено поштовање, које се може посматрати кроз свест јавности о њиховом постојању, доброј бризи надлежних институција, али и бројним успешно реализованим поступцима за утврђење појединих меморијала за непокретна културна добра.

Паралелно са нареченом добром праксом, посредством активности у култури, просвети, уметности и издаваштву, чији је највећи покретач Музеј жртава геноцида, као матична институција за неговање културе сећања на жртве из овог периода, уз добру сарадњу са бројним установама културе на подручју Републике Србије, региона и сродним установама у европском и светском рангу, не изузимајући притом ни установе културе на територији града Панчева са којима свесрдна сарадња има вишегодишњу традицију, невино страдале жртве у Панчеву престају да буду број у оквиру синтагме „жртве фашистичког терора“ и добијају своја давно изгубљена имена, идентитете, биографије, на основу којих ми, као њихови захвални потомци, имамо дужност да их се сећамо.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 9, Зграда Магистрата у Панчеву

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 63, Надгробни споменик борцима из Првог светског рата и жртвама фашистичког терора из Другог светског рата

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 118, Логор „Свилара“ у Панчеву

Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (ЗЗЗСКПА), Регистар бр. 119, Спомен-комплекс „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука

Историјски архив у Панчеву (ИАП), Ф. 343, Општински комитет Савеза комуниста Србије, Панчево

Литература:

Богданов Сенко, Душан. *Антифашистички покрет у Јужном Банату 1941–1941*. Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005.

Божовић, Срђан. *Дивизија Принц Еуџен*. Панчево: Народни музеј Панчево, 2012.

Божовић, Срђан и Роберт Ресановић. *Бишка за Панчево октобра 1944*. Панчево: Друштво српско-руског пријатељства „Словенска унија“, 2020.

Влајић, Никола. *Куће и људи: Водич кроз културну историју града Панчева*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, 2019.

Дукуљев, Јованка. „Губилиште на 6-ом километру пута Панчево–Јабука“. *Информатор ИАП*. бр. 13, (1976), 73–85.

Илић Мандић, Јелена. *Банатска војна крајина (1764–1800)*. Београд: Историјски институт Београд, 2020.

Качавенда, Петар. *Немци у Југославији 1918–1945*. Београд: Институт за савремену историју, 1991.

Миљуш, Марина и Слободанка Перовић. *Споменици, спомен-плоче и скулптурална дела у Панчеву*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, 2022.

Перовић, Слободанка, Срђан Божовић и Ивана Спасовић. *Панчево 1941. : Месца страдања*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе Панчево, Историјски архив у Панчеву, Народни музеј Панчево, 2011.

Спасовић, Ивана. *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другој светској рата*. Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011.

Маџек, Јован, Sreta Savić – Kolja, Slobodan Jovanović, Bela Duranci. *Spoimenici revolucije*

Vojvodine. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 1987.

Todorović, Milan i Ladislav Feldeši. *Stratište kod Pančeva – grobnica deset hiljada rodoljuba, Pančevo, 1985*.

Штампа:

„Јавни оглас“, *Панчевачки прес*, 23. 04. 2010, 18.

„Одлука о утврђивању Спомен-комплекса „Стратиште“ на путу Панчево–Јабука за знаменито место“, *Службени гласник Републике Србије*, бр 84, 08.08.2014, 8–9.

Интернет извори:

Политика, Обнова споменика палима за слободу Панчева, <https://www.politika.rs/sr/clanak/578382/Obnova-spomenika-palima-za-slobodu-Panceva> (07.04.2025)

Nikola Miloševski (1996)
Master, Historian, Curator
Executive Director, Museum of Genocide Victims, Belgrade

The Monumental Heritage of World War II in Pančevo

Summary

Abstract: This paper presents the results of a comprehensive multidisciplinary study of memorial heritage related to the Second World War in the city of Pančevo. The historical overview highlights the long-term influence of the Habsburg Monarchy's two-century rule on the demographic and cultural development of Pančevo, as well as the role of the German ethnic community (Volksdeutsche) whose political radicalization before 1941 significantly shaped the city's wartime experience. During the German occupation (1941–1944), Pančevo became a center of local collaborationist authority, within which numerous atrocities were committed against civilians, resistance fighters, and prisoners.

Drawing on archival research carried out in the Historical Archives of Pančevo and the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Pančevo, as well as extensive fieldwork and rare literature, the study identifies 17 memorial sites within the city area (excluding suburban settlements) dedicated to events and individuals connected to the Second World War. The memorials were classified into three categories based on their historical context and the groups they commemorate: seven memorials dedicated to civilian victims, seven dedicated to members of the Yugoslav Partisan movement (NOV and POJ), and three dedicated to fallen soldiers of the Red Army, who participated in the liberation of Pančevo in October 1944.

The research further categorizes the memorials by type: three tombstones, two memorial complexes, three busts, four individual monuments, three memorial plaques, and two authentic historical structures. Approximately one-third of these sites commemorate individual victims or historical figures, while two-thirds refer to collective suffering or significant wartime events. The study also provides spatial analysis, noting that six memorials are located within the protected central urban core, nine within the broader city zone, four inside the Old Orthodox Cemetery, and two memorial complexes in the immediate vicinity of Pančevo.

Special attention is given to the largest site of mass execution, the "Stratište" memorial complex, where thousands of civilians—primarily brought from Belgrade camps—were murdered by German occupation forces between 1941 and 1944. The paper outlines the historical development of this site, from the first modest postwar marker erected in 1945, through the creation of the memorial park in the 1960s, to the construction of the contemporary monument complex in 1981, later designated as a protected cultural property.

By synthesizing historical context, material heritage, and spatial distribution, this study contributes to a more precise, updated understanding of Pančevo's memorial landscape and its significance within Serbia's broader culture of remembrance.

Keywords: Pančevo; memorial heritage; Second World War; occupation; Volksdeutsche; civilian victims; Stratište; Partisans; Red Army; cultural memory.